

*Калашник Ю. І.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**Трифонов Р. А.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ПИТАЛЬНІ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ДІАЛОГІЗАЦІЇ В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ТЕКСТАХ МАКСА КІДРУКА: ТИПИ І ФУНКЦІЇ

Анотація. У статті визначено чотири типи питальних речень, які функціонують у коротких науково-популярних текстах Макса Кідрука: інформативно-діалогічні, оцінно-діалогічні, проблемні та риторичні. Ці типи виділено не тільки за будовою самих речень, а й за їхнім місцем у структурі тексту. Враховано когнітивні, комунікативні та прагматичні аспекти: привернення й утримування читачкої уваги, апеляція до відомих читачеві знань і введення нових. Показано, що основна функція питальних речень – створення діалогічності, яка є жанрово природною для науково-популярного тексту і підвищує його комунікативну привабливість. Інформативно-діалогічні питальні речення вводять нову інформацію, або відсилають до вже відомих читачеві фактів, або розміщуючи в когнітивно-вербальному фокусі майбутній фрагмент оповіді. Простежується кореляція появи таких речень з початком нових мікротем. Інформативно-діалогічні речення використовуються також як засіб експресивізації в одному з ключових сенсотвірних пунктів Кідрукового наукового дискурсу: спростування хибних навколонукових уявлень, міфів та фейків. Це точки максимальної полемічної заостреності тексту, тож питальні речення використовуються в його сильних позиціях. Оцінно-діалогічні речення замість вводити нову інформацію дають оцінку інформації, поданій вище, ситуації, яка з неї випливає, тощо. Вони мають ознаки метатексту, в них увиразнюється присутність читача. Проблемні питання залишаються без прямих відповідей, бо відповіді на сучасному етапі розвитку знань людства невідомі, або є занадто складними, або розташовані в іншій площині, поза наукою, наприклад, у сфері етики. Функціональне навантаження риторичних питань є передусім стилістичним, а не когнітивним, їхня мета – увиразнення оповіді. Кількість випадків уживання риторичних питань незначна, цей різновид програє за поширеністю всім іншим типам питань, у цьому вбачаємо специфіку ідіостилу автора.

Ключові слова: питальне речення, науково-популярний підстиль, діалогічність тексту, інформативність, оцінність.

Постановка проблеми. Науково-популярна література зараз становить важливу частину книговидавничого процесу і книжкового ринку в Україні. Загальна інтелектуалізація дискурсу [1] робить запит на таку літературу стабільним і вагомим, а крім того, у світі стереотипів, навколонукових міфів і фейків просвітницька функція цієї літератури стає особливо суспільно

значущою. До наукового дискурсу ведуть різні шляхи – від зацікавлень амбіціями людства з освоєння Марса до прагнення вести здоровий спосіб життя, – і врешті текстова форма репрезентації науки відіграє важливу роль у формуванні концептуальної картини світу суспільства. Значна частина науково-популярної літератури (або «наукового нон-фікшену» в сучасній термінології) нині в Україні є перекладною, тож заслуговують на окрему увагу оригінальні публікації українських авторів на цю тему.

Книжка Макса Кідрука «Теорія неймовірності» (2024) є друкованою та допрацьованою версією подкасту, який виходив в ефірі Українського радіо у другій половині 2021 року. Короткі (3–4 стандартні друковані сторінки) тексти розповідають про різноманітні наукові проблеми з галузей переважно природознавства й техніки. У стилістиці бачимо збалансоване поєднання науковості (як на лексико-термінологічному рівні, так і на рівні раціонального синтаксису) і доступності та прагнення зацікавити (знов-таки проявлене на різних рівнях мови відповідним добором експресивних одиниць і синтаксичних структур). Одним із прийомів активізації уваги читача є послідовна внутрішня діалогізація всіх текстів, а її засобом, серед іншого, – використання питальних речень, які й стануть предметом розгляду в цьому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діалогізації тексту здавна привертає увагу науковців. На сьогодні є мовознавчі дослідження засобів діалогізації в текстах різних стилів, зокрема художньому (Л. Бублейник, І. Романюк, Н. Шульжук та ін.), науковому (М. Венгринюк, З. Корнева, А. Савчук, В. Шабуніна та ін.), публіцистичному (К. Ковтун).

Одним із важливих засобів діалогізації дослідники називають питальні речення, які поряд зі спонукальними спрямовані на комунікацію. Ця властивість питальних речень зумовлена специфікою їхньої модальності й забезпечує їм експресивний потенціал [2].

М. Венгринюк, аналізуючи діалогізацію у виданні Роберта Сапольскі «Біологія поведінки: причини доброго і поганого в нас», зауважує, що автори науково-популярної літератури, пояснюючи складні концепції широкому загалу, досить активно використовують внутрішній чи зовнішній діалог, що «дозволяє не тільки полегшити сприйняття, але й зробити текст більш динамічним, яскравим та емоційно насиченим» [3, с. 11]. Науковиця простежує те, що в тексті видання для залучення

читача до комунікації, створення атмосфери співучасті використано, зокрема, спонукальні речення, риторичні запитання, форму запитань і відповідей, серію послідовних запитань, уявний діалог, моделювання заперечень, імітацію усного мовлення та ін. [3].

А. Савчук, досліджуючи питальні речення в науково-критичних працях Девіда Лоджа, визначає структуру та функції риторичних запитань і питально-відповідного комплексу, зокрема, виявляє їхню композиційну й текстотвірну роль. Авторка встановлює те, що риторичні питання в аналізованому тексті слугують активізації сприйняття читача, стимулюють його думку, спонукають до роздумів, є елементом аргументації, містять авторські ствердження та оцінку повідомлюваного, створюють ефект емоційного пояснення. А. Савчук відзначає специфіку питально-відповідних комплексів у цьому дискурсі: відповідає на питання сам автор, хоча питання адресовані ніби від читача; за допомогою цих комплексів здійснюється імітація миттєвості творчості, простежується хід думок, роздумів [4].

М. Вінтонів, Т. Вінтонів, Ю. Мала розглядають питальні конструкції як синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі і, зокрема, зауважують, що питальні речення в їхніх вторинних функціях «спрямовані не на отримання, а на передавання інформації, причому експресивно забарвленої, емоційно неоднорідної» [2, с. 244].

Традиційно питальні речення поділяють на *власне питальні* (або прямої питальності) і *питально-риторичні* (непрямої питальності) [5, с. 229]. За функціями серед власне питальних речень виділяють *питально-з'ясувальні* (з різноманітним альтернативним питальним реченням), *питально-уточнювальні* та *перепитувальні* [5, с. 229-230]. *Питально-з'ясувальні* речення передбачають отримання конкретної відповіді щодо не відомих мовцеві фактів чи явищ або для нього сумнівних. *Альтернативні питальні* містять вибір відповіді з переліку слів у самому реченні. *Питально-уточнювальні* речення передбачають ствердження або заперечення змісту питання (однослівно «Так» або «Ні»).

С. Шабат-Савка, комплексно досліджуючи український питальний дискурс, серед вторинних функцій аналізованих речень називає «фігуральність, волевиявлення, оцінку, емоційність, фатичність», зумовлені прагненням автора реалізувати естетичні можливості мови, передати емоції та почуття мовця [6, с. 8]. Іntenція запиту, властива питальним висловленням, увиразнює парадигму питальних значень: «запит – пошук інформації, її з'ясування та уточнення; запит – констатація інформації, реалізація експресивного ствердження чи заперечення; запит – волевиявлення мовця (спонукання до дії, вираження бажання тощо); запит – експлікація емоційного стану мовця та оцінки; запит – висловлення внутрішніх переживань, роздумів мовця; запит – засіб підтримання контакту, перевірки та активізації уваги співрозмовника» [7, с. 422].

У цій статті ми подамо власну класифікацію питальних речень на матеріалі науково-популярних текстів Макса Кідрука. Відповідно, визначення їхніх типів та функціонального навантаження й варіювання в означеному різновиді комунікації становить мету нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження показало, що питальні речення можна поділити на 4 типи:

1. Інформативно-діалогічні. Основними функціями таких питальних речень є створення віртуального діалогу з читачем

і введення нової інформації, перехід до неї в дальшому тексті. Наприклад, комплекс «питання + відповідь» формує таку когнітивну структуру: знання, вже наявне в картині світу адресата + нове або реактуалізоване знання:

Пригадуєте зі шкільного курсу історії Малий льодовиковий період, який настав після Середньовіччя? Так ось, без діяльності людини він був би не малим. І точно не закінчився б у середині XIX століття [8, с. 88].

Пригадуєте експеримент Ентоні Атали? Поки вчений виступав перед аудиторією, 3D-принтер за його спиною начебто друкував людську печінку [8, с. 143].

У наведених прикладах діалогічність є виразною, експліцитною: втілена і граматично – у 2-й особі дієслова, і когнітивно – в апеляції до досвіду / фонових знань читача безпосередньо. Однак подібні ситуації в досліджуваних текстах не найбільш поширені. Натомість у типовому випадку в питанні міститься когнітивно-вербальний фокус майбутнього фрагмента оповіді:

У чому перевага РНК-вакцин? Насамперед у тому, що РНК-вакцини легше розробляти та виробляти [8, с. 105].

А як щодо людей? Чи є приклади позитивного впливу вірусів і на нас також? До 10% людського геному становлять так звані ендемічні ретровіруси... [8, с. 105].

Питальні речення чітко розташовані на межі змістових блоків «загальна інформація про РНК-вакцини» та «переваги РНК-вакцин»; «віруси у рослин і тварин» та «віруси у людини». У другому прикладі використано два питальних речення з емпатичною метою: винести мікротему «людина» окремо, зафіксувати увагу на її введенні. Загалом простежується кореляція питальних речень з початком нової мікротеми, пор. також:

У такий спосіб виникла мутація вірусу SARS-CoV-2, здатна заражати вид Homo Sapiens.

До чого тут гриби?

Гриби – це дуже особливий клас живого... [8, с. 34].

Тут введення мікротеми «гриби» пов'язане ще й з інтригою, закладеною в назву тексту «Гриби проти людей». Протягом двох перших абзаців йшлося про загальнопланетні кліматичні явища, тварин та мікроорганізми, але семантичні зв'язки «заголовок – текст» лишалися для читача непрозорими і породжували комунікативну напругу, яка врешті й реалізовується в питальному реченні, до того ж виділеному окремим абзацом. Тактику використання інформативно-діалогічних речень автор реалізовує і далі, звужуючи предмет розмови і роблячи питання більш інформаційно насиченими, конкретними:

Чому мікроскопічні гриби не заражають нас, як віруси чи бактерії? Тому що в тіло їх не пускає температура [там само].

Не лише мікротема, а й тема всього тексту може вводиться питальними реченнями: «Старіння – це природний процес, притаманний майже всім живим організмам. Але чому ми старіємо?» [8, с. 49]. У тексті, звідки взято наведену цитату, використано градаційний прийом: далі автор ставить ще питання в ході викладу, і вони дедалі більше конкретизують перше загальне: «Немає біологічного закону, який робив би старіння та смерть неминучими, втім абсолютна більшість організмів усе ж старіє та помирає. Чому?» [8, с. 50]; «Але як саме старіння реалізується на молекулярному рівні? Тобто що відрізняє клітини, які старіють і помирають, від клітин, які можуть жити вічно?» [8, с. 51]. Конкретизація супроводжується двома явищами: в лексичному вимірі – введенням наукової терміно-

логії (біологічний закон, молекулярний рівень, клітина), в синтаксичному – антитезами.

Інформативно-діалогічні речення використовуються як засіб експресивізації в одному з ключових сенсотвірних пунктів Кідрукового наукового дискурсу: спростування хибних навколонаукових уявлень, міфів та фейків. Це точки максимальної полемічної загостреності тексту, тож питальні речення використовуються в його сильних позиціях: заголовку «*Вакцинація спричиняє аутизм?*» [8, с. 185], першому абзаці: «*Отже, чи правда, що компоненти новітніх РНК-вакцин можуть проникати в ядро вакцини та вбудовуватися в ДНК?*» [8, с. 193]. Семантична структура питань така, що відповідь на них дається водночас і конкретним твердженням (зрештою, це загальнопитальні речення, які передбачають можливість відповідей «Так» або «Ні»), і цілим текстом. Виходить, як і вище, своєрідна форма градації, коли відповідь розгортається від мікро- до макроструктур. Макс Кідрук грає на цій різниці величин, вводячи завдяки цьому емоційний складник висловлювання. Відповідь на питання про РНК-вакцини, наприклад, побудована так: «*Коротка відповідь: ні. Трохи довші: ні, це повна маячня. Жодна з компонент РНК-вакцин ні в який спосіб не взаємодіє з людською ДНК і тим паче не змінює її*» [8, с. 193]. Каскад відповідей позначає перехід від розмовної стилістики до наукової, риторично – від тези до аргументів.

Аналогічний прийом з наявністю нібито короткої відповіді добре працює також і в наступному випадку:

Який вигляд можуть мати розвинуті позаземні істоти?

Коротка відповідь: певна річ, ми не знаємо. Але ніхто не забороняє висувати обґрунтовані припущення... [8, с. 253].

Далі в тексті маємо розгортання теорії про вуглецеві форми життя у Всесвіті. Питальне речення є ключовим у формуванні комунікативної привабливості тексту: увагу читача сфокусовано на конкретній проблемі, що має світоглядно-пізнавальний сенс, а не лише науково-теоретичний.

2. Оцінно-діалогічні. З назви природа таких питальних речень зрозуміла. Їхня діалогічність виражена так само яскраво, як і в інформативних, проте замість вводити нову інформацію вони дають оцінку інформації, поданій вище, ситуації, яка з неї впливає, тощо:

Унаслідок цього вибуху середня температура на Землі за лічені десятиліття підвищиться на 6–8 градусів, що абсолютно точно унеможливить існування людської цивілізації в її нинішній формі.

Звучить надто фантастично? Може. Ось тільки річ у тім... [8, с. 25].

Оцінно-діалогічні питання мають ознаки метатексту, вони формують систему аргументів і контраргументів, тез і антитез, простір варіантів. Присутність читача увиразнюється: висловлювання «*Звучить надто фантастично*» належить радше уявному/гіпотетичному читачеві, можна сприймати його як повтор-підхоплення імпліцитної репліки, що може сформуватись у свідомості реципієнта в акті читання як реальної, двобічної комунікації. Проте не тільки читач може бути суб'єктом такого типу питань, а й автор: «*Експедиція на Марс і так є небезпечною затією, то навіщо ризикувати ще більше?*» [8, с. 77].

Оцінно-діалогічні питання також посідають важливе місце у фінальній частині текстів, коли наукову і/або практичну проблему окреслено достатньо й потрібно вибудувати ставлення до неї і стратегії поведінки:

Гаразд. Якщо ми не можемо існувати без нафти, але залежність від нафтопродуктів штовхає нас до катастрофи, то що нам робити?

Перше та найважливіше – припинити призначати винних. Провина на нас усіх. [...] Друге [...] ми мусимо знайти рішення, які дадуть нам змогу підтримувати нинішні темпи зростання, але водночас генерувати менше викидів [8, с. 89-90].

У таких випадках питання мають ознаки інформативно-діалогічних також, проте оцінна функція в них, на наш погляд, все-таки переважає.

3. Проблемні. Спільною рисою двох попередніх типів питань було те, що відповіді на них, попри всю ширину спектра їхніх можливих форм, загалом існують. Натомість як проблемні ми виділяємо в цьому дослідженні такі питання, які автор залишає без прямих відповідей, бо відповіді (1) на сучасному етапі розвитку знань людства нам невідомі, або (2) є занадто складними, або (3) лежать в іншій площині, поза наукою.

Проблемне питання типу (1): «*...існування щонайменше кількох тисяч позаземних цивілізацій тільки в Чумацькому Шляху. В останньому контексті постає резонне запитання: якщо цивілізацій так багато, де всі? Чому ми нікого не бачимо?*» [8, с. 83].

Проблемне питання типу (2): «*Як саме ми набуваємо нових знань і як можемо бути певні, що ці знання достовірні? Навряд чи я зможу дати вичерпну відповідь у кількох абзацах...*» [8, с. 153].

Проблемні питання типу (3): «*І взагалі – що з цим усім робити? Чи карати людину за поривання й імпульси, які її лобна кора тримає під контролем і про які вона, можливо, навіть не здогадується? В сенсі ви можете бути расистом, але так гарно вихованим, що навіть не підозрюватимете про це... Цікаво про все це подумати*» [8, с. 17]. Питальні речення позначають перехід від науки до етики, від фактологічного дискурсу до аксіологічного. Місце комплексу питань (3) в тексті – його абсолютний кінець, що додатково підкреслює відсутність відповіді і залишає читача з можливістю дальших роздумів.

4. Риторичні. За класичною стилістикою, риторичні питання не мають і не потребують відповідей. Позиція 1 (не мають) споріднює їх з проблемними, позиція 2 (не потребують) віддаляє від них. Також специфіку риторичних питань становить те, що вони слугують для увиразнення оповіді, тобто їхнє функціональне навантаження лежить у стилістичній площині, тоді як навантаження проблемних питань – у когнітивній. Риторичні питання є давнім і загальноприйнятим стилістичним засобом, і Макс Кідрук використовує їх у типових для риторики конструкціях: «*Загальний добробут далі зростає, і цілком імовірно, що до середини століття надзвичайні злидні відійдуть у минуле. Можете лише уявити таке?*» [8, с. 271]; «*Пригадайте Німецьку Демократичну Республіку в жовтні 1989-го. Хто міг сказати, що за місяць упаде Берлінська стіна?*» [8, с. 29]. В обох випадках ідеться про події, які виходять за межі стереотипів і фреймових структур картини світу людини, і саме цей вихід означається риторичним питанням. Такі питання стосуються не лише історичних, економічних і соціальних явищ, а й природничих: «*Тож так, залізо – це те, що вбиває зірки. І хіба це не дивовижно?*» [8, с. 13]. Але якщо перші два приклади риторичних питань містили відсилання до раціонально-аналітичного мислення (хоч і з емоційно-експресивним увиразненням), то третє містить емоційний підсумок

наукової інформації, призначене для закріплення нових знань у картині світу індивіда через емоційний ефект і закономірно розташовується в абсолютному кінці тексту. Незважаючи на яскравість і різноманітність наведених прикладів, загальний аналіз демонструє, що кількість випадків уживання риторичних питань у 70 текстах про науку незначна, цей різновид програє за поширеністю всім іншим типам питань, у чому вбачаємо специфіку ідіостилу автора.

Висновки і перспективи. Питальні речення для науково-популярних текстів Макса Кідрука загалом типові, без них не обходиться практично жодна стаття, їхня головна функція – утримування і фокусування читацької уваги. Переважають раціонально спрямовані питання над суто емоційними, що корелює і з науковістю загального дискурсу, і з ідіостилем конкретного автора. Питальні речення діалогізують текст, роблять читача співприсутнім у ньому, але крім цього, вони текст також структурують (тема, мікротеми, старе знання і нове знання, введення додаткової інформації). Таким чином, вони поєднують у собі комунікативну і конструктивну функції. Відзначимо також функції когнітивну (розширення або корекція картини світу, спростування фейків, розрив хибних причинно-наслідкових зв'язків і створення доказових) й експресивну. Перспективу вбачаємо в дальших дослідженнях інших засобів діалогічності в науково-популярних текстах.

Література:

- Семенюк О. Роль видавництва у процесі інтелектуалізації сучасного українського дискурсу. *Соціокомунікаційні тенденції в медійному та науково-освітньому дискурсах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 травня 2024 р.) / упоряд. Н. М. Вернигора. К. : Київ. столичний ун-т ім. Б. Грінченка, 2024. С. 84–87.
- Вінтонів М., Вінтонів Т., Мала Ю. Синтаксичні засоби експресивізації в українському політичному дискурсі. *Вінниця* : ТОВ «Твори», 2018. 336 с.
- Венгрінюк М. Діалогізація як ключовий засіб популяризації наукового знання у виданні Роберта Сапольскі «Біологія поведінки: причини доброго і поганого в нас». *Закарпатські філологічні студії*. 2024. Вип. 38. С. 9–13. URL: <http://zfs-journal.uzhnu.uz/archive/38/3.pdf>
- Савчук А. Функції питальних речень в науково-критичному дискурсі. *Львівський філологічний часопис*. 2018. № 4. С. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvphj_2018_4_20
- Дудик П. Стилістика української мови : навч. посіб. К. : Академія, 2005. 368 с.
- Шабат-Савка С. Українськомовний питальний дискурс : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 332 с.
- Шабат-Савка С. Питальні речення: модальність, функція, семантика. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. Вип. 276–277 : Слов'янська філологія. С. 419–424.
- Кідрук М. Теорія неймовірності: сімдесят історій про все на світі. Бородатий Тамарин, 2024. 304 с.

Kalashnyk Yu., Tryfonov R. Interrogative sentences as a means of dialogization in Max Kidruk's popular science texts: types and functions

Summary. The article identifies four types of interrogative sentences functioning in Max Kidruk's short popular science texts: informative-dialogical, evaluative-dialogical, problematic and rhetorical. These types are distinguished not only by the structure of the sentences themselves, but also by their place in the text structure. Cognitive, communicative and pragmatic aspects are taken into account: attracting and retaining the reader's attention, appealing to the reader's existing knowledge, introducing new knowledge. It is shown that the main function of interrogative sentences is to create dialogue, which is natural for popular science texts and increases their communicative attractiveness. Informative-dialogical interrogative sentences introduce new information, either by referring to facts already known to the reader or by placing a future fragment of the narrative in the cognitive and verbal focus. A correlation can be traced between the appearance of such sentences and the beginning of new microthemes. Informative-dialogic sentences are also used as a means of expression in one of the key meaning-making points of Kidruk's scientific discourse: refuting false pseudoscientific ideas, myths and fakes. These are points of maximum polemical tension in the text, so interrogative sentences are used in its strong positions. Evaluative-dialogic sentences, instead of introducing new information, evaluate the information presented above, the situation that follows from it, etc. They have the characteristics of metatext, emphasizing the presence of the reader. Problematic questions remain unanswered because the answers are unknown at the current stage of human knowledge, or are too complex, or lie in another plane, outside science, for example, in the ethics. The functional load of rhetorical questions is primarily stylistic rather than cognitive; their purpose is to sharpen the narrative. The amount of rhetorical questions is small; this type is less common than all other types of questions, which we consider to be a specific feature of the author's idiosyncrasy.

Key words: interrogative sentence, popular science substyle, dialogic text, informative content, evaluation.